

Валерій Стеценко, Роман Галуйко

Взаємозв'язок українського персоналізму та феноменологічної філософії релігії у концепції людини О. Кульчицького

Valerij Stetsenko, Roman Galuiko

Relationship Ukrainian Personalism and Phenomenological Philosophy of Religion in the concept of Human A. Kulczycki

Intercommunication Ukrainian personalism and phenomenological philosophy of religion in human concepts A. Kulczycki have been considered. The features of methodological and theoretical principles and conceptual content personalism A. Kulczycki has been analysed. Specific ideological sources of his philosophy of religion have been investigated. A. Kulczycki philosophizing about religion, God and man is a natural continuation of the tradition kordotsentrychnyj personalism and philosophical theology G. Skovoroda and P. Yurkevich have been cleared out.

Keywords: O. Kulchytsky, Ukrainian personalism, phenomenology, philosophy of religion

Розглянуто взаємозв'язок українського персоналізму та феноменологічної філософії релігії у концепції людини О. Кульчицького. Проаналізовано особливості методологічно-теоретичних засад та концептуального змісту персоналізму О. Кульчицького. Досліджено ідейні джерела та специфіку його філософії релігії. З'ясовано, що філософування О. Кульчицького про релігію, Бога і людину є закономірним продовженням традиції кордоцентричного персоналізму і філософської теології Г. Сковороди та П. Юркевича.

Ключові слова: О. Кульчицький, український персоналізм, феноменологія, філософія релігії

Олександр Шумило фон Кульчицький (1895–1980) здобув блискучу освіту. Після закінчення гімназії у Станіславі він навчався на філософському факультеті Львівського університету, після Першої світової війни продовжував студіювати філософію і психологію у Сорбонні в Парижі, згодом знову вивчав філософію і германістику у Львівському університеті. У 1940 р. вимушено емігрує і потрапляє до Мюнхена, де працює в Інституті психології і психотерапії. З 1945 р. працює в Укра-

їнському Вільному Університеті (УВУ) на посаді професора психології і філософії. У 1951 р. переселяється до Парижа, де обирається членом управи Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Водночас О. Кульчицький не припиняв й своєї педагогічної та наукової праці в УВУ, де обирався ректором, був проректором, продеканом і деканом філософського факультету¹.

Наукові зацікавлення вченого поширювались на ділянки філософії, психології, етнопсихології, антропології, педагогіки, літературознавства, германістики. А враховуючи особливе захоплення Кульчицьким дослідженнями в галузі психології, етнопсихології й антропології, не дивно, що це виявляло себе у його спробах обґрунтування універсальної концепції людини на підставі різних галузей гуманітарного знання. Водночас, як зазначають дослідники, О. Кульчицький, який глибоко увібрав в себе знання культури й історії України, прагнув витлумачити суть людської особи включно з етноментальним типом «українця». Як стверджує К. Митрович, «в такій настанові знаходимо його стале наголошування вирішального значення персональної долі кожної людини та необхідності повного вияву сучасної української людини»².

Тож у підсумку ці пошуки філософської концепції людини привели О. Кульчицького до переконання у персоналізмі як адекватному методі усвідомлення людської суті взагалі та «української людини» зокрема. На думку К. Митровича, «таке його переконання, відоме... всій нашій спільноті, до якої звертались його публікації, дозволяє нам говорити про його концепцію українського персоналізму». Як пише далі про О. Кульчицького дослідник: «Всі його праці... аналізували й поглиблювали концепцію персоналізму, різні аспекти цієї концепції в авторів-класиків персоналізму та українські риси в традиціях... сучасної української людини»³. Серед них особливе місце займають такі твори Кульчицького, як «Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза»⁴ та «Основи філософії і філософічних наук»⁵, виражаючи свідому зацікавленість українського вченого персоналістичним підходом у його філософських роздумах⁶.

Дослідники особливо наголошують на тому, що теоретичні та методологічні засади згаданих вище досліджень О. Кульчицького, в яких він викладає свою концепцію українського персоналізму, формувались під впливом структурної психології німецьких психологів Штерна і Лерша, а у фі-

лософській площині – М. Шеллера, А. Бергсона, М. Гартмана, Е. Муньє. В їхніх ідеях, підкреслює К. Митрович, «знаходить він... вимоги персонального вивершення самосвідомості людини. На перше місце тут висуваються стремління до розуміння основних вартостей – правди, добра, свободи, абсолютного буття, – які визначають відношення людини до світу»⁷. «Звідси, – додає А. Карась, – він набув переконання у персоналістській доцільності життя особи»⁸. Проте, як зауважують дослідники, не зважаючи на весь цей вплив модерних філософів, основними джерелами філософських поглядів українського вченого стали філософія І. Канта та вчення Г. Сковороди⁹.

Зокрема, К. Митрович, аналізуючи зміст концепції українського персоналізму О. Кульчицького, вказує, що для її викладу мислитель «знаходить у Канта два основні принципи філософського думання: критичний раціоналізм та антропологічний підхід до всіх питань філософії»¹⁰. Антропологічний підхід Канта, тобто його вимога виходити в розгляді філософських проблем зі структури самої людини та структури її зв'язків з історичним і космічним довкіллям, як відзначає К. Митрович, дали підставу О. Кульчицькому для структурного аналізу ієрархічної побудови можливостей і спрямувань людини. Вершиною такої структурної схеми людини й буття взагалі у Кульчицького є духовна сфера вартостей, в площині якої вирішується доля людини й спільноти людей¹¹.

Відповідно, як наголошує А. Карась, у своєму аналізі О. Кульчицький «схильний розглядати особу крізь призму персоналізму – тобто готовності її до дії під контролем духовних вартостей і самопізнання». З цього, на його думку, випливає, що сама сутність людини зобов'язує її прямувати повз саму себе, «йти у світ», відкриваючи перед собою своє покликання й реалізуючи себе через втілення вартостей духу. Таким чином, людина в концепції Кульчицького, по суті, здійснює свій поклик у трансцендентній спрямованості на вічне, божественне існування. Вхідження людини у світ також пов'язане з її трансцендентною спрямованістю від тварності до культури¹².

До цієї своєї основної філософської концепції людини, сформульованої в «Основах філософії і філософічних наук»¹³, О. Кульчицький долучив аналіз українських етнопсихологічних та історично-культурних складників як у цій, так і в інших своїх працях: «Український персоналізм, філософська й етнопсихологічна синтеза»¹⁴, «Риси характерології українського народу»¹⁵, «Світовідчужання українця» тощо¹⁶. Такий під-

хід до персоналістської проблематики, як підкреслює К. Митрович, приводить вченого «до розуміння специфіки української культурної традиції та до плекання типових українських вартостей у боротьбі за збереження української людини та української духовної спільноти»¹⁷. Останні складники концепції людини О. Кульчицького власне і дають підстави вважати його персоналізм саме – «українським персоналізмом».

Ці складники О. Кульчицький знаходив в оригінальному аналізі етнопсихологічних умов творення української духовності, починаючи від географічних умов, через історичні, політичні й культурні розв'язання проблем, в яких формувалася з усіма своїми позитивними й негативними рисами «українська душа». Визначені ним риси характерології українського народу О. Кульчицький обґрунтовує через расові чинники та расово-психічний аспект української психіки, геопсихічні та історичні чинники її формування, долучаючи до цього також соціопсихічні, культуроморфічні та глибинно-психічні чинники формування психіки української людини, проблему «змін в українській психіці останніх років»¹⁸.

Аналізуючи авторський стиль О. Кульчицького як творця українського персоналізму, його дослідники наголошують на тому, що йдеться не просто про стиль, а «про нав'язування до іманентної національної культурі теоретичної традиції, не раз обірваної і перерваної від часу Г. Сковороди... Властиво, йдеться про інтелектуальну традицію пізнання та самопізнання людини і народу в контексті української реальності, перерваної через втрату українських за духом соціонормативних структур»¹⁹. У цьому контексті логіка дослідження приводить вченого до думки про те, що загалом український тип характеру (ментальності) належить до «кордоценричного персоналізму», що спрямований не на експансію особи у світ, а на її занурення у власне ество. Це цілком закономірний філософсько-антропологічний висновок Кульчицького з його нарису характерології української людини²⁰. Таким чином, як наголошує А. Карась, гасло Сковороди «дослухайся себе» стало притаманним і для філософських рефлексій О. Кульчицького²¹.

У зв'язку з останнім дослідники вказують також на те, що звернення Кульчицького до світоглядних аспектів філософії пояснюється його переконанням у перспективі українського персоналізму як напрямку, що іманентно до духу і призначення людини, сприяє її самоусвідомленню. При цьому, як зауважує А. Карась, не йдеться про звичайну рецепцію українським вченим у своїй концепції ідей персоналізму, пошире-

них тоді у Франції. В Україні ще у персоналізмі Г. Сковороди уже був здійснений наголос на вартості «серця» та покликанні людини до спорідненої праці. Отже, проблема пізнання і самопізнання людини в умовах української дійсності має свою рефлексивну традицію. Після Сковороди ця рефлексія виявила себе свідомістю нової української літератури і цілою плеядою яскравих постатей в українській культурі, що свідомо йшли на самопожертву заради вищих духовних вартостей в їх національному вимірі²².

З концепцією «українського персоналізму» О. Кульчицького не випадково органічно пов'язана і його концепція «феноменологічної філософії релігії». Це необхідно виходить вже з того, що до найбільш характерних рис «української людини» він відносить її особливо підвищену релігійність, обумовлену специфікою світоглядної ментальності українців²³. Релігійність, на думку Кульчицького, є найвищою вартістю в структурі духовності людини, що приходить до неї разом із життям і підлягає наступному персоналістичному саморозвитку. Згідно з логікою рефлексії вченого, природа вартостей полягає у тому, що вони не впливають прямо зі здатності людини оцінювати і не мають безпосереднього походження від її практичних інтересів і потреб. Навпаки, здатність оцінювати передбачається онтологічним виміром існування вартостей, їх «зануреністю» в «ідеальний світ». Як підкреслює Кульчицький, вартості існують «тільки через дух і для духу». І хоча вартості не зводяться до матеріальних потреб, не мають конкретного предметного існування, вони виявляють об'єктивну, загальну для всіх людей структуру, реалізуючись у вигляді історичної реальності «здійснення» культури. Власне, саме в здійсненні загальнолюдських вартостей й вбачає О. Кульчицький внутрішній смисл культури і персоналізації людини²⁴.

Звідси і філософія розуміється мислителем як така, що сама в собі є вартістю і в тому полягає її практично-життєве значення, що вона здатна спрямовувати людську екзистенцію. У цьому криється її призначення як вартості для окремої людини і певної людської спільноти. Відповідно, як підкреслюють дослідники, виходячи з «вартісного підходу», під пізнавальною метою філософії О. Кульчицький розуміє не стільки істину, скільки правду. Для нього правда є ідеалом «внутрішнього універсуму» людини, а не «холодного космосу». Тож цілком в дусі Г. Сковороди, для якого «малий світ» був виразом і образом «великого світу»

й умовою осягнення останнього, вчений наголошує, що філософія потребує досліджувати «внутрішній універсум» як підставу й засаду дослідження усього універсального світу. Тому основною будь-якої філософської системи бачить аксіологічну проблематику²⁵.

З останнього цілком закономірно виходить, чому свою інтерпретацію філософії релігії О. Кульчицький викладає в межах розгляду ним проблем соціальної аксіології. З цим органічно пов'язане таке його «звужене» визначення філософії релігії, яке, по суті, ототожнює її з такою особливою релігієзнавчою «ділянкою» аксіології й водночас окремою складовою частиною дисциплінарної структури філософії релігії, як аксіологія релігії. Як він пише: «В ієрархії вартостей чільне місце належить вартостям релігійним. Їх розглядає та ділянка аксіології, що має назву філософії релігії. Вона стосується міркувань (рефлексії) духу над релігійним ставленням до дійсності»²⁶.

У свою чергу, під впливом феноменології М. Шеллера аксіологічну проблематику філософії релігії О. Кульчицький розглядає, послуговуючись феноменологічним методом, й відповідно неодноразово визначає свою філософію релігії, як «феноменологічну філософію релігії», обґрунтовуючи останню назву відповідними поясненнями²⁷. Приміром, він наголошує на тому, що «найвідповіднішим шляхом до феноменологічного дослідження релігійного переживання може бути заглиблення в релігійне життя людей, що справді заслуговують на назву «*homo religiosus*». У всіх таких людей наявне переживання «неземного», точніше названого «божественним», «святим». На даній основі можна визначити релігійні переживання як «переживання святості», як життєве ставлення людини до святого й божественного»²⁸.

На феноменологічний підхід спирається як пояснення О. Кульчицьким суті й змісту релігійних переживань, так й осмислення релігії загалом як відношення «людина—Бог». Як зазначає з цього приводу вчений, «феноменологічний аналіз цього переживання й відношення дозволяє стверджувати таке: 1) у релігійному переживанні йдеться, без сумніву, про переживання вартості, до того ж, безумовно, великої і величної вартості; 2) те високе й величне, що ми переживаємо, визначається специфічним, своєрідним забарвленням дечого протилежного світові й землі, тобто чогось позасвітового й надземного. У ньому ... пов'язуються два моменти: а) те, що земне відсуває від себе й віддаляє дещо потуж-

не й ненаближене, має статичне й велике, що філософ релігії Рудольф Отто означив терміном «mysterium tremendum»; б) до того ж переживання божественного як чогось такого, що безмежно вабить, робить щасливими, як щось благовісне. Таку амбівалентність нашого відношення до Божества добре передав святий Августин словами: «Жахаюся й захоплююся. Жахаюся, оскільки Йому я не подібний, захоплююся, оскільки я на Нього схожий»²⁹.

Однак своєрідність (специфіка) релігійних вартостей як актів релігійної свідомості – релігійних поглядів (уявлень) не обмежується амбівалентністю релігійних переживань. Характеризуючи релігійні вартості, О. Кульчицький вказує, що «3) найсвоєріднішою властивістю релігійних вартостей стає їхній двоїстий характер: вони поєднують у собі вартість і буття, здійснення (на відміну, скажімо, від етичних вартостей, націлених на здійснення, релігійні вартості відчуваємо як уже здійснені в Божові) відчуваємо як вартість, здійснену в існуванні особистого намагання. Тоді як істина, добро, краса – ідеальності, що мають бути зреалізовані, Святість виступає як реальність; 4) властивістю релігійних вартостей є їхня трансценденція. Вони по своїй суті переступають межі даностей досвіду; мають характер позасвітості: божественне і святе, як зазначає св. Августин, у відношенні до земного – це щось «valde aliud», щось «цілком інакше» [...]. Чим чіткіше простежується характер трансценденції, тим повніше задовольняє даний релігійний погляд релігійні потреби людини [...]; 5) до суті святого належить і момент персональності. Буття, яке насичене вартостями, мусить бути в певному розумінні особистісним, оскільки поняття вартостей не може бути незалежним від особистого принципу [...]. Тільки особа може відчувати чи творити красу, пізнавати правду тощо»³⁰.

Таким чином, свій феноменологічний аналіз релігії як вищої вартості О. Кульчицький необхідно пов'язує з персоналізмом. При цьому він констатує безумовну реальність існування надприродного об'єкта релігії (релігійної віри) – Бога як трансцендентного персонального буття – «Божественної реальності». Як висновує вчений, «унаслідок феноменологічного аналізу Божественне треба уявляти як цілком відмінне від світового буття, як буття трансцендентне і як вартість, відмінну від інших видів вартостей тим, що вона існує не лише як завдання, вартість для здійснення, а й вартість, здійснена у трансцендентному пер-

сональному бутті, від якого людина почуває себе абсолютно залежною (Шляєрмахер) [...]. Релігія – це переживання Божественного та нашої від нього залежності»³¹.

Свою «феноменологічну філософію релігії» – феноменологічним аналізом релігії як сукупності релігійних вартостей О. Кульчицький прагне дати більш широке, всеохоплююче (універсальне) визначення її феномену, ніж попередні мислителі, приміром І. Кант. А також, цілком в дусі релігійної філософії, – довести істинність релігії та реальність її надприродного об'єкта (об'єкта релігійної віри) – «Божественної реальності». Як зазначає український вчений, «релігійні вартості відмежовуються, за даними феноменологічного аналізу від етичних. Оскільки релігійні вартості наявні в основі, рецептивно дані нам у сприйманні, а етичні здійснюються лише у нашому діянні, то релігійні виступають як повсякчасне, вже існуюче поєднання найповнішого буття з найвищим добром. Отже, визначення Канта, що «релігія є мораллю, піднесеною до Бога як законодавця», є надто вузьким... Вартості добра, правди і краси підносяться й впливають із дійсності завдяки зусиллям людської культуротворчої дії, маючи певну активну життєву настанову, тоді як Боже Царство релігійних вартостей спускається з неба у наші душі завдяки сприймальній рецептивній настанові»³².

На підставі вищенаведених й тому подібних тверджень О. Кульчицького дослідники виводять визначальну для всієї його концепції філософії релігії рису – апелювання до Бога і релігії виключно у позитивному значенні³³. Про це свідчить і загальна характеристика поняття «філософія релігії» Кульчицьким, згідно з якою «сама назва «філософія релігії» містить у собі особливу теорію про взаємовідношення релігії й філософії, а саме думку, що філософія не має впрост від себе зайнятися Богом, але якщо загалом Богом має займатися, то тільки почерез релігію і за її посередництвом»³⁴.

Дослідники також вказують, що співвідношення філософії і релігії підсумовуються О. Кульчицьким через використання ним афоризму Ф. Бекона: «Заледве скуштувавши філософії, наближаєшся до атеїзму, але напившись нею ущерть, повертаєшся знову до релігії»³⁵. Це сповна стосується й самого Кульчицького та його філософування. Недаремно виклад своєї концепції українського персоналізму він починає з протиставлення духовно багатой, «богоподібной» («правди-

вої», «істинної», «внутрішньої») людини, за філософією Г. Сковороди, «марксистсько-ленінській (атеїстичній) людині»³⁶. Так само, як цілком закономірно, що в розгляді проблематики своєї «феноменологічної філософії релігії», яка займає помітне місце в концепції українського персоналізму, вчений особливу увагу звертає на критику й спростування атеїзму³⁷.

Відповідно, аналізуючи співвідношення феноменології і філософії релігії, О. Кульчицький переконує, що «застосування ... феноменологічного методу до проблематики філософії релігії дозволяє, як це бачимо у творах Макса Шеллера й Рудольфа Отто, знайти добру базу для спротиву атеїзму в різних його проявах»³⁸. Зокрема, як приклад такого феноменологічного аналізу релігійного переживання «святості» О. Кульчицький наводить вчення Р. Отто про «святе», де ця сутність релігії позначається протестантським філософом і теологом як «нумінозне» (невимовне) «*mysterium tremendum*» (містичне тремтіння), яке відчуває віруюча людина від переживання релігійних вартостей (актів релігійної свідомості)³⁹.

Як один з таких напрямів, що пропонують свої шляхи виходу з кризи, викликані поширенням атеїзму, український вчений розглядає також створену представником «ліберального християнства» в протестантизмі Ернстом Трельчем (1865–1923) т. зв. «есхатологічну теологію» як новий тип «історично-психологічно обґрунтованої філософії релігії»⁴⁰. На думку Трельча, інших представників цього напрямку – Георга Воббуміна⁴¹ та Гайнріха Шольца,⁴² християнство має виконувати в суспільстві інтегруючу функцію, а спокутна жертва Христа – вселяти надію, що вже у земному житті людина здатна «передбачити і пережити своє повноцінне існування»⁴³.

На прикладі останнього цілком очевидно, що під «філософією релігії» О. Кульчицький розуміє таку її частину (у широкому розумінні), як релігійна філософія, головним призначенням якої є конструктивне завдання теоретичного обґрунтування релігії та критичне – боротьби з атеїзмом і його спростування.

Органічне «вписування» О. Кульчицьким викладу «феноменологічної філософії релігії» в зміст концепції українського персоналізму особливо дає себе взнаки у такому розділі його монографії «Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза», як «Український мирянин у духовній ситуації сучасності»⁴⁴, де, розглядаючи

«поле (застосування) духовних сил філософії релігії та завдання українського мирянина», вчений констатує, що спільним для них залишається необхідність подолання духовної кризи, викликані секуляризацією суспільного життя та наступом атеїзму. У підсумку своєї концепції українського персоналізму та викладу пов'язаної з нею «феноменологічної філософії релігії» О. Кульчицький висновок: «Першим завданням мирянина, передусім мирянина-інтелектуаліста є, безперечно, діяти для оборони й експансії релігійної думки в сучасній духовній ситуації всестороннього наступу на неї. Миряни [...] повинні приготуватися до тієї оборони з позицій сучасної філософії релігії, наскільки у філософії релігії зустрічаються дві духовні потуги, релігія і філософія, та наскільки релігія зазнає... завдяки філософії прояснення свого змісту і включення в цілість духовного життя»⁴⁵.

Все це дає підстави розглядати український персоналізм О. Кульчицького саме як релігійний персоналізм, що є закономірним продовженням у ХХ ст. традиції релігійного кордоцентричного персоналізму Г.Сковороди у ХVІІІ ст. та П. Юркевича у ХІХ ст.

¹ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького // Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен; Львів: Вид-во Українського Вільного Університету, 1995. – С. 9.

² Митрович К. Професор Кульчицький між нами // Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен; Париж, 1985. – С. 6.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен; Париж, 1985.

⁵ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен; Львів: Вид-во Українського Вільного Університету, 1995.

⁶ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 10-11.

⁷ Митрович К. Професор Кульчицький між нами. – С. 7.

⁸ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 10.

⁹ Там само. – С. 10.

¹⁰ Митрович К. Професор Кульчицький між нами. – С. 7.

¹¹ Там само. – С. 8.

- ¹² Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 19.
- ¹³ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – С. 139-146.
- ¹⁴ Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – С. 37-107.
- ¹⁵ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія Українознавства. – К.: Фенікс, 1995. – С. 708–718.
- ¹⁶ Кульчицький О. Світовідчужання українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48-65.
- ¹⁷ Митрович К. Професор Кульчицький між нами. – С. 8.
- ¹⁸ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – С. 147-160.
- ¹⁹ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 10.
- ²⁰ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – С. 161–162;
Кульчицький О. Риси характерології українського народу. – С. 708–718;
Кульчицький О. Світовідчужання українця. – С. 48–65.
- ²¹ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 20.
- ²² Там само.
- ²³ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – С. 147.
- ²⁴ Там само. – С. 125–127.
- ²⁵ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 13.
- ²⁶ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – С. 137.
- ²⁷ Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – С. 129–139, 178-184.
- ²⁸ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – С. 137.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. – С. 137-138.
- ³¹ Там само. – С. 138.
- ³² Там само.
- ³³ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 14.
- ³⁴ Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – С. 130-131.
- ³⁵ Карась А. Філософія Олександра Кульчицького. – С. 14.
- ³⁶ Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – С. 37-49.
- ³⁷ Там само. – С. 109-149.
- ³⁸ Там само. – С. 132-134.
- ³⁹ Там само. – С. 137-139.
- ⁴⁰ Там само. – С. 156-158.
- ⁴¹ Там само. – С. 159-163.

⁴² Там само. – С. 163-165.

⁴³ Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 341.

⁴⁴ Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – С. 151-188.

⁴⁵ Там само. – С. 184-185.